

<https://doi.org/10.62837/2024.6.110>

F.ü.f d. Dosent SƏDRƏDDİN HÜSEYN
Bakı Mühəndislik Universiteti.
shuseyn@beu/edu/az

**“KİTABI DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ LİŊQVOPOETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ FONETİK SƏVİYYƏDƏ
XÜLASƏ**

Elm aləminə məlum olandan bu günə qədər istər Azərbaycanda, istər xarici ölkələrdə “Dədə Qorqud” dastanları haqda minlərlə yazı yazılmış, araşdırma aparılmış, bu dastan müxtəlif baxış bucağından incələnmiş, çoxsaylı məqalələr, dissertasiyalar yazılmış, kitablar çap olunmuşdur. Ancaq bu elə bir zəngin xəzinədir ki, bundan sonra da araşdırmalar davam etdiriləcək. Həm ədəbi, həm də dilçilik baxımından müxtəlif aspektdə tədqiqatlar aparılsa da, dastanın linqvopetik xüsusiyyətləri az işlənmişdir.

Məqalədə dastanın dil və üslub xüsusiyyətləri linqvopetik aspektdə araşdırılır. Fonetik, leksik, qrammatik səviyyədə, o cümlədən mətn konstruksiyasının tərtibi məsələləri incələnir. Onun istər yazılı, istər şifahi ədəbiyyatımızda oynadığı rolu, yeri və təsir dairəsinə nəzər yetirilir. Konkret nümunələr əsasında təhlil aparılır.

Dastanda istər müəllif təhkiyəsi, istər obrazların dili poetikdir, obrazlıdır, hər replikanın arxasında müəllifinin daxili dünyasının gizlinləri durur. Hər müqəddəs kitab kimi bunun da “ən böyük sirri dilinin təsir gücündədir... Səsindən, sözündən başlamış cümlə təşkilinə qədər bu dil harmoniya nümunəsidir. (T.Hacıyev)”(5). Dastanın dili səcli, yəni qafiyəlidir. Nəsrə yazılan hissələrdə belə cümlələr qafiyəli sonlanır. Qurani Kərimdən gələn bu ənənə Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sında və sonrakı bir çox anadilli nəsr nümunələrində də özünü göstərir.

Dastan dili illər ötdükcə sanki yenidən dirilir və əzəmətini qoruyur. Xüsusən Türkiyədə çəkilən tarixi filmlərdə “Dədə Qorqud” dilinin ağırlığı, poetik gözəlliyi, dil xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Açar sözlər: linqvopoetika, sintaktik paralellik, alliterasiya, assonans, qafiyə, təkrar, harmoniya, vurğu.

**LINGUISTIC AND POETIC FEATURES OF "THE BOOK OF DEDE
GORGUD" (KITABI-DADA QORQUD)
AT THE PHONETIC LEVEL
ABSTRACT**

Since it became known to the world of science, thousands of articles and researches have been written about the "Dede Gorgud" epics, whether in Azerbaijan or abroad, this epic has been analyzed from different points of view, numerous articles, dissertations have been written, and books have been published. But this is such a rich treasure that further researches will be continued. Although researches

have been conducted in both literary and linguistic aspects, the linguistic features of the epic have been poorly studied.

In the article, language and stylistic features of the epic are investigated from the linguistic perspective. Issues of phonetic, lexical, grammatical level, as well as text construction, are inspected. The role, place and scope of its influence in our written and oral literature are considered. Analysis is carried out on the basis of specific examples.

In the saga, whether the author's inspiration or the language of the images is poetic, figurative, behind every replica lies the secrets of the author's inner world. Like every holy book, "the biggest secret of this is the influence of its language... From its voice, from its words to the arrangement of sentences, this language is an example of harmony. (T. Hacıyev) The language of the epic is rhyming. The sentences written in prose end with a rhyme. This tradition from the Holy Qur'an is also reflected in Fuzuli's "Hadiqatus-suada" and many examples of prose in the native language.

As the years pass, the language of the epic seems to be resurrected and preserves its splendor. Especially in the historical films shot in Turkey, the weight, poetic beauty and linguistic features of the "Dede Gorgud" language are revealed.

Key words: linguopoetics, syntactic parallelism, alliteration, assonance, rhyme, repetition, emphasis.

Лингвоэстетические анализ эпоса-дастана «Деде Горгуд». На фонетическом уровне

С момента, когда эпос-дастан «Деде Горгуд» стал известен в мировой литературе, было создано множество статей и исследований как в Азербайджане, так и за рубежом. Этот эпос был проанализирован с различных точек зрения, и были написаны многочисленные статьи, диссертации, и изданы книги. Этот эпос - настоящее сокровище, которое еще предстоит раскрыть полностью, исследования его продолжатся. Несмотря на то, что уже проведены исследования в различных областях, включая литературные и лингвистические, лингвистические аспекты этого эпоса остаются малоизученными.

В данной статье в лингвистическом аспекте проанализированы языковые и стилистические особенности эпоса. Рассматриваются вопросы фонетики, лексики, грамматики, а также структуры текста. Освещается роль, значение и влияние эпоса на нашу письменную и устную литературу. Анализ проводится на основе конкретных примеров из текста.

В эпосе, независимо от того, насколько поэтично воплощено вдохновение автора или проникновенен язык образов, за каждой репликой скрываются тайны внутреннего мира автора. Как и в каждой священной книге, «самая глубокая тайна этого заключается в воздействии ее языка... От ее

голоса, от ее слов до структуры предложений этот язык является примером гармонии". (Т. Гаджиев). В эпосе присутствует язык саджли, или рифмовка. Даже в участках, написанных прозой, предложения заканчиваются рифмой. Эта традиция, взятая из Священного Корана, также прослеживается “Хадикатус-Суада” (Сад счастливых) Физули и во многих других более поздних примерах прозы на родном языке.

С годами язык эпоса словно возрождается и сохраняет свое величие. Особенно исторических фильмах, снятых в Турции, раскрываются вес, поэтическая красота и языковые особенности языка «Деде Горгуд».

Ключевые слова: лингвопоэтика, синтаксический параллелизм, аллитерация, ассонанс, рифма, повтор, ударение.

Мəqalənin quruluşu

1. Giriş

Türkün xarakterində yaranırdan doğa-təbiətlə bir harmoniya, bağdaşlıq var. Oynamaq, rəqs etmək türkün ruhunda yarandığı gündən məskən salıb. Qobustan qayalarında nəqş edilən rəqs sadəcə rəqs olmayıb, bəlkə də yaşam tərzinə çevrilib. Bizə görə rəqs üç əsas funksiyası olub. 1. Rəqs edə-edə hələ mənasını anlamadıqları təbiət (zəlzələ, tufan, dolu və s. kimi) qüvvələrinə, hadisələrinə qarşı gəlmə, ona təsir etmə, önləmə, onu ram etmə niyyəti; 2. Rəqs edə-edə ekstaz halına gələrək doğa ilə, bəlkə də onu yaradanla irtibata keçmə, qeybdən xəbər bilmə, və “türlü-türlü xəbərlər söyləmə” (D.Q.) Şamanların rəqslərində bu özünü qabarıq göstərir. Şaman bilginləri ekstaz halında “baxıcılıq” edir, gizlinləri aşkarlayır; 3. Rəqs həm də özünü ifadə etmədir. Məhəbbət dastanlarında “sazla dedi ki kimi, sözlə də dərdini dilə gətirdi” deyimini özünü rəqslə ifadə etmənin paradigmasıdır.

Türklər heç bir rəqs məktəbi keçmədən anadangəlmə rəqqas olurlar. Onlar özünü rəqsə o qədər bağlamış ki, sonralar yaratdıqları türk əlifbasının hər işarəsi bir rəqs pozasını ifadə etmişdir. Bu yüzə yüz belə olmasa da, bizə belə gəlir, qədim türk əlifbasındakı hərflərlə rəqslərimizdəki pozalar arasında paralellik aparmaq olar. Doğanın bir parçası olan atların yerişinin, yürüşünün türk şeirinin yaranmasında rolu olduğu kimi rəqslə hərflərimizdə də bir harmoniya vardır. (K. Əliyev)

Türklər rəqslərində doğaya bağlı olduğu qədər danışmaq səsində də bu harmoniyayı görmək olur. Əgər dilin yaranmasında səs təqlidi nəzəriyyəsində bir həqiqət varsa, bu ən çox türk dillərinə aiddir. (Q. Cəfərov) El arasında səssizliyin hiperbolası “qu deyəndə qulaq tutulur” deyimini Dədə Qorqudda əsər boyu q səslərinin alletirasiyası ilə müşahidə olunur. “Qum qumlamayım quma yurdum”. Təbiət səsləri ilə dilimizdəki səslərin harmoniyası tarix boyu uzanır, Şah İsmayıl da “Qum-qum der idi ağacda qumri” şəklində təzahür edir. Rusların flyaqa dedikləri əsgərlərin kəmərlərinə taxılan balaca su qabına eldə qumquma deyilir. Onun dar boğazından adlayan su həqiqətən qum-qum səsini verir və bunun poeziyada təqlidi ilə paralellik yaradır.

“Türk xalqlarının qədim şeir sənəti ilə mışğul olan... tədqiqatçılar paralelizm xüsusiyyətlərini həm də təbiət obrazlarını insanın daxili hiss-həyəcanı ilə əlaqələndirmək ənənəsini qeyd etmişlər. Bu məsələ ya qədim insanın animist görüşləri ilə bağlansın, ya da poetik təfəkkürün, təxəyyülün “ehtiyac hiss etdiyi bir arzu” olsun, hər halda bu bağlılıq təkzibolunmaz bir faktdır.”(3 .257)

Türklərin doğaya bağlılığıdır ki, saraylara meyil etmir, daş divarlar arasında yaşamaqda azaddır, toylarında (qurultay) qırx yerdə çadır qurdurur.”Şamı günlüyü yer yüzünə dikdirir, ala seyvanı gög yüzünə aşandırır”. Dünyanın fani olduğunu bildiyindən bir yerdə qərar tuta bilmir, daimi yaşamağa haqq verən “ağ ban” evləri olsa da, qonar-köçərliklə çadırlarda, alaçılarda yaşamağa üstünlük verir.

Təbiət səslərinin Dədə Qorqud dastanının dili ilə harmoniyası istər müəllif təhkiyəsində, istər obrazların dilində dastan boyu müşayət edilir. İnsan özünü su damcılarının, sel daşqınlarının (ualşiban sular taşa, dəniz dolmaz), meşənin yarpaq ürək döyüntüsünün, (yapa-yapa qarlar yağsa yazı qalmaz, yapağlı gökçə çəmən güzə qalmaz,) quş civiltilərini içində hiss edir. “Mif və yazı məsələsində Təbiət-Cəmiyyət münasibətləri bədii-poetik təzahürdür, deyən K.Abdulla “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün deyil, həm mif, həm də yazı dövrünün araşdırılması deməkdir”-qənaətinə gəlir. (525-ci qəzet 2017.- 22 iyul.- s.18-19.) Təbiətin halı ilə insan övqatının iç-içə oluşunun vəhdəti səslərin ahəngi ilə uyuma halındadır. “qaranqu axşam olunca qayğulu çoban” cümləsində bütöv bir tablo var. Qaranlığın vahiməsi və çobanın aşıb-daşan qayğıları. “Çalıb-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca çalmasa yeg” misrası təzadlı bir səhnə yaradır. Bir anda rəqs edərək qalxıb enən, cingildəyən qılınclar, bir yanda onun müxənnət əlinə düşə bilmə əndişəsi. Həm də bir nəğmə dinlər kimi, bir ansamblın ifa etdiyi musiqi parçası kimi. Dədə Qorqud dastanının şeriyyətinə, səslərin, sözlərin, cümlələrin harmoniyasına, fikirlərin üzde gülüşünə, güzlində pərdələnməsinə diqqət etdikcə sehlənməyə bilmirsən. Bizə görə Səhəndin “Dədə Qorqud”u da, Şəhriyarın “Səhəndiyə”si də “Dədə Qorqud” havasına köklənib. Onun “Heydərbaba”sındakı

Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşaydım, dağdan aşan selinən,

Ağlaşaydım uzaq düşən elinən... misraları da yuxarıda misal verdiyimiz Dədə Qorqud deyimlərinin təsiri altındadır, ona bir göndərmədir. Deyə bilmərəm Şəhriyar bu misraları yazarkən “Dədə Qorqud”u oxuyub, ya onu düşünüb sonra yazıb. Sadəcə onu demək mümkündür ki, Dədə Qorqudun ruhu, şeiriyyəti sonrakı ədəbiyyatın da ruhuna hopub. Qan və gen yaddaşı ilə.

“Dədə Qorqud”un dili, səslərin akustikası, sözlərin ahəngdarlığı, cümlələrin qafiyəli təzahürü “ünü ünlənib sözü dinlənən” təbiət dilinin, səslərinin insan dili ilə ifadəsi, notlaşdırılmış harmoniyasıdır. Dastanın suyu “çığnam-çığnam qayalardan çıxar, iti vaf-vaf ürər,” Qazanın atının ayağına “çap-çap düşər, sin-sin sinər” kimi poetizmləri ilə yaranan paralellik nota köçürülmüş təbiət səsləri, sözləri, doğanın ürək döyüntüsüdür.

2. Dastanın dilçiliyin müxtəlif (etnolinqvistik, psixolinqvistik, linqvopolitik, linqvopoetik və s.) sahələri üzrə tədqiqi məsələləri

“Qərb mədəniyyəti ənənəsində davam etdirilən poetik təhlil təcrübəsindən fərqli olaraq Şərqdə ədəbi-bədii əsərin məziyyətlərinin ortaya çıxarılması daha çox linqvistik planda, yəni bədii mətnlərinin təsvir və ifadə vasitələrinin aşkarlanaraq təhlil edilməsi istiqamətində aparılmışdır.

Linqvopoetika və ya linqvistik poetikanın obyektı, hər şeydən əvvəl ya böyük söz sənətkarları, ya da bütövlüklə xalq tərəfindən yaradılmış ədəbi-bədii mətnidir. Linqvopoetika, ümumiyyətlə, mətni öyrənən başqa bir elmdən əsaslı şəkildə onunla fərqlənir ki, müasir linqvopoetika bədii mətni tədqiq edib dəyərləndirərkən aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

I. Əsərin fonopoetikasını (alliterasiya, assonans, qafiyə, rədif, təkrarlar sistemi və s.);

II. Leksik poetika (epitet, təşbeh, istiarəvə digər məcazlar, frazemlər və s.)

III. Sintaktik poetika və ya poetik sintaktik (sintaktik paralelizm, cümlə quruluşu stilizasiyaları, müxtəlif mətn texnologiyaları və s.)” (7. 94-95)

Linqvopoetika tekstoloqun ekspertizasından keçmiş mətnin ideya-estetik ifadə enerjisini aşkara çıxararaq modelləşdirir. (7. 95) Linqvopoetika həm də hər hansı bədii mətnin linqvistik obrazlar sistemini mətn dilinin ifadə imkanları kontekstində dəyərləndirməklə həm də yazarın fərdi üslub istedadının miqyasını müəyyən edir.

Bu günün dilçiliyində yeni bölmələr yaranır. Ədəbi mətnləri bir çox dil aspektlərindən təhlil edib incələyirlər. Psixolinqvistika, etnolinqvistika, sosiolinqvistika, linqvopolitika, mazqolinqvistika və s. istiqamətdə araşdırmalar aparılır. “Dədə Qorqud”un dili üzrə də bir çox istiqamətdə araşdırmalar aparılmışdır. Dastan linqvopoetik xüsusiyyətlər baxımından zəngin material verir və araşdırdıqca, bu aspektdən də onun nə qədər dəyərli bir əsər olduğu aşkarlanır. Məhəmməd Erginin “Bütün türkcə ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud”u bir gözünə qoysan “Dədə Qorqud” ağır gələr” fikri bu istiqamətdə də təsdiqini tapır.

3. Dastanın linqvopoetik tədqiqi.

Əsərin fonetikasını

Dədə Qorqud boy boyladı, soy soyladı, soylamış, görəlmiş, xanım, nə soylamış. Kimi ifadələr dastanın müqəddiməsində və hər boyun sonunda təkrar səslənir. Burada *b,y,s,y* səslərinin ecazkar alliterasiyası, sözlərin qafiyəli poetik ahəngi öz yerində, bağqa çox mühüm gizlinlərə də işıq tutmaq lazım gəlir. Belə ki, soy-söy-söz keçidlərinin ilkinini olan “soy” iki mənə daşımışdır: Biri sözün ilkin variantı (soy soyladı-söz söylədi), digəri soy-nəsil anlamındadır. Bu ikinci mənə sonrakı dilimizə “boun buylansın, soyun soylansın, toyun toylansın” alqışları şəklində düşərək bu günümüzdə qədər gəlmişdir. İfadələrdə “boy-soy” qəbilə, tayfa mənaları ifadə edirsə, “toy” məclis, iclas, yığıncaq mənası verməklə dölətçilik məsələlərinə işarədir. Çox güman ki **qurul(toy)tay** sözünün kökündə də elə **toy** kəlməsi durur. Əgər söhbət toydan-məclisdən gedirsə, bu o deməkdir ki, bu ifadələr dastanın yazıya

alınması ərəfəsinə düşür ki, birbaşa dövlətçiliklə bağlıdır. Əgər ondan çox-çox əvvələ düşürsə, demək dövlətçilik məsələsi də o qədər keçmişə uzanır.

Görəlim nə s(ö)oylanmışa gəldikdə isə onu deyə bilərik ki, artıq “de görüm nə deyirsən?” cümləsindəki fikir dərinliyi, rəngarəngliyi və əhatəliliyi fikir sahiblərinin diqqətini çəkməkdədir. “Deməklə görmək xronotopunun bir yerdə olması, de görüm, kimsən, de görüm nə istəyirsən?” Deməklə görmək arasındakı diffuziya son dərəcə fantastik, fantastik olduğu qədər də real şeyə dönə bilər. (K.Abdulla.525-ci qəzet) Buraya “gə görm nə deyirsən”i də əlavə etməklə Dədə Qorquddakı **s(ö)oylanmış, görəlim nə s(ö)oylanmış**dakı eşitməklə görmək xronotopunu açmaq istərdik. Əvvələn, **görmək, görəlim** sözləri kontekstlərdə feil deyil, ədat kimi çıxış edir. Mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir; İkincisi, **görməyi eşitməyə** metafora edir. **Görmək eşitmək** sözünün məna yükünü daşımaqla onun yerinə keçir; Üçüncüsü, **gəl, de, söylə** ki, *dediklərin xəyalımda canlansın, dediyin fikirləri gözüm qarşısında canlandırım. Görürmüş kmi qulaqdan deyil, gözdən qəbul edib dərk edim* kimi mənaları ifadə edir.

Tarixən səsin və sözün təkrarı-təkrirlər qafiyəyə qədərki şeirimizin əsas ritmik vahidi olmuşdur. Bu proses alliterasiya və assonansın poeziyanın ruhuna höpməsinə qədər davam etmişdir. “... epik xalq şeirində misra sonunda söz təkrarları əksərən qafiyənin ekvivalenti kimi çıxış edir. Bəzən iki paralel misrada, sıralardakı sözlərin kiçik bir qismi və yaxud birisi dəyişdirilərək sonrakı misralarda təkrar edilir. Aydın olur ki, söz təkrarları sintaktik paralellərin meydana gətirdiyi alliterasiya və qafiyədən də qədimdir.” (3..254)

“Dədə Qorqud” dastanlarında fonetik səviyyədə poetizm olaraq ən çox rast gəlinən alliterasiya və assonansdır. Bunlar bəzən ayrıca, bəzən bir yerdə çıxış edir. Ahəng qanununa tabe olan dilimizin poeziyasında assonansdan ayrıca danışmağa ehtiyac qalmır, çünki o, dilin ruhuna, strukturuna hopur. Bəzi məqamlarda isə özünü qabarıq göstərir və poetizmin fonetik göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Səslərin belə sıx-sıx təkrarı sözlər, ifadələr və cümlə şəklində zühur edərək şeirin əsasını təşkil etmişdir.

Çalib-kəsər üz qılıncı müxənnətlər çalınca, çalmasa, yeğ! “ç, l” səslərini alliterasiyası və “a, ə, ü” saitlərinin assonansı.

Çala bilən yigidə oq ilə qılıcdan bir çomaq yeğ! (2. 20) misralarında “ç” səslərinin, ikinci misrada həm də “q” səslərinin alliterasiyası.

Ol Məkkəyə sağ varsa əsən gəlsə hacı görklü (2. 21) “s”;

Birisi dolduran toydur, Birisi solduran soydur (2. 22) “d, s”;

Xanlar xanı Bayındır xan (2. 24) “x”;

...qara qoyun yəxnisindən önünə gətürün, yersə yesin, yeməzsə dursun, getsün; (2. 25) “q,y,s”;

Qarşu yatan qara dağlar qarısı otu bitməz, el yaylamaz,

Aqındılı görklü sular qarısı, qara daşmaz.

Qaytapanlar qarısı, kürüm verməz

Qaraquçlar qarısı, qulun verməz. (2. 91) “q” səslərinin şaquli və üfqi təzahürü.

*Salqum-salqum dan yelləri əsdigində,
Saqqallı boğac tuğay sayradıqda,
Saqqalı uzun tat əri banladıqda...*(2. 24) “s” səsinin ahəngindən əlavə **salqum** sözü başqa gizlinləri də ortaya çıxarır. Bu gün bizim **salxım-salxım üzüm** deduyumuz ifadədə bu sözün **sal-qum, qum-sal** tərkiblərindən gəldiyinə üzüm gilərinin toplanmasının qum sallarına bənzədildiyinə şübhə yeri qalmır.

Bəri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı...(2. 25) “b,m,t” səslərinin melodik alliterasiyası.

“Dədə Qorqud”da alliterasiya ritm-kopozisiya rolunu oynayır; şeirlərdə çox vaxt üfqı və şaquli vəziyyətə meydana çıxır:

*“Qonur atlu Qazanı dutun,
Qarusundan ağ əllərin bağlan,
Alca qanın yer yüzünə dökün,
Oğlıyla ikisini bir yerdə öldürün,
Ocağını söyündürün” –deyi söyləşdilər
Xanım baba, qorxuram səgerdərkən
Qonur atı sürüçdirəsən. (88)
Qarşu yatan qara dağlar istər olsa,
el yaylar,*

Qanlı-qanlı sular əsən olsa qanın düşər.

Ayğuratım boğazlayıb aşum versin! (2. 89) kimi misralarda “q, s” səsləri üfqı və şaquli olmaqla alliterativ ritm-kopozisiya funksiyası daşımış, şeir triadası təşkil etmişdir. Həmin nümunələrdə “a,u, ü” sait səslərinin də assonası yaradılmışdır, həm üfqı, həm də şaquli vəziyyətdə.

“Ocağını söyündürün- se(ə)vindirin” ifadəsi mənə bir xalq deyimini xatırlatdı. Bizdə “ışığı söndürün” əvəzinə “ışığı keçirin” deyərtilər. Amma babam “ışığı səvindir” deyərdi. Biz də onun bu sözünə gülərdik. Sən demə Dədə Qorquddan gələn bir əsinti imiş, qalıb yaddaşında. *“Ocağını söyündür”- “ışığı, (ya da lampanı) səvindir.”*

Məlum olduğu kimi assonans ahəng qanununa tabe olan türk dillərinin hər sözündə özünü göstərir. Bu qanunun mövcud olduğu sözlərdə eynicinsli saıtlər bir-birini təqib edərək assonans yaradır. Ancaq “Dədə Qorqud”da bu özünü misralarda, cümlələrdə də göstərir çarpazlama-üfqı və şaquli effekt yaradır; “a,o, u” səslərinin assonans yaratdığı başqa nümunələr:

*Ağ saqlı baban bunlu oldı.
Qayıduban buradan, oğul, evə varsam;
Ağca yüzli anan qarşu gəlib oğul desə,
Ağ əlləri ardına bağlı deyəyinmi?
Ağ boynında qıl orğan taqlı deyəyinmi?*

...qara qoyun yəxnisindən önünə gətürün, yersə yesin, yeməzsə dursun, getsün;
(2. 25) “q,y,s”

4.Nəticə:

1. İstər “Dədə Qorqud”, istər Orxn –Yenisey mətnləri (“Gül Teqin”in, “Tonyukuk”un) səcli nəsrədir. Tam olmasa da əksər hallarda cümlələrin sonluğu qafiyəlidir, cümlədaxili qafiyələr sıx-sıx nəzərə cərpir. Qurani-Kərimdə olan kimi əksər surələr səcli nəsrədir. Təkcə “Məryəm” surəsinə nəzər yetirsək, bu qafiyələnməni, ecazkar harmoniyani, musiqini hiss edə bilərik. 98 ayədən ibarət bu surənin cümlələri qafiyəli sonluqla bitir. Bu abidələrin yaranma tarixinə nəzər salsaq, deyə bilmərik ki, Quranın təsiri ilə belə yazılıb. “Dədə Qorqud”un yazıya alınması Quranın nüzulundan sonraya düşür. Nase(x)h hər nə qədər Quranın təsirində olsa da (bu iddianı qəbul etsək) mümkün deyil ki, əvvəldən mövcud olan mətnin üzərində bu boyda poetik yenidənqurma işi aparılsın. Eyni fikri qədim türk abidələrinə aid etmək olmur. Çünki onların yazılma tarixi Quranın nazilindən əvvələ düşür. Deməli bu qənaətə gəlmək olar ki, türkün poetik düşüncə və mətn qurma tarixində səcli nəsr ənənəsi çox qədimlərdən mövcud olub. Bu sonra da davam etdirilib. Bir çox abidələrdə, o cümlədən Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”, “Şikayətnamə” əsərində. Misallara diqqət edək: Qurandan: رَبِّهِ نَادَىٰ إِذْ يَزْكُرِيَا عَبْدَهُ رَبِّكَ رَحْمَةً ذَكَرُ الرَّجِيمِ الرَّحْمَنُ اللَّهُ بِسْمِ Bismillahi ŞƏFİYYƏ RƏBİ BƏDƏNƏK ƏKƏN VƏLM ŞƏYYƏ RƏSÜ VƏŞTƏL MİYYİ ƏLƏTİM VƏHƏN İYYİ RƏBİ QƏL XƏYYƏ NƏDƏ Rəhmənir Rəhim. Zikri rəhməti Rəbbikə aabdəhu **Zəkəriyyə**. İzə nadeyyə nidaən **xəfiyyə**. Qələ inni vahəna al-aazəmə minni vəsətaalə ərresu şayibən və ləm akun bi duaaikə rəbbi **şakiyyə**. (1. surə 18.) Orxon Yenisey: Tokuz oğuz bəgləri, bodunu, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınqla. **Ilgarü kün** togsık(k)a, **birqərü kün** ortusingaru, **kurıgaru** kün batsıkınqa, **yırgaru tün** ortusunqaru,...(5. 218)“Dədə Qorqud”: ... Yuqarudan aşağı kafir oğlanı **qatı urdı**, Qalkanının **avatdı**, tuğulqasını **yoğurdı**, qapaqların **siyirdı**, oğlanı alımadı. Güzrlə **döyişdilər**, qara plad uz qılinc ilə **tartışdılar**, sərpe-sərpe meydanda **qılıclaşdılar**, çığınləri **toğrandı**, qılıcları **avandı**, bir-birin alımadı, ...**qırışdılar**, **süsəşdilər**... və s. (2.142) Füzuli: “Mən bəratımdan ihanət çəkdiyim üçün **münfəil**, bəratım məndən fəidsiz əzab verdiyi üçün **xacil**. Ol, şahidi-mərcih kimi **təqrirdən** peşiman, mən müddəyi-kazib kimi **təşnidən** pərişan. Ol ayəti-mənsux kimi **məmmuül-əməl**, mən ümməti-mənsux kimi **məqtuül-əməl**” (9. 299)“...yəni ey şəhrahi-sədaqətdə səbati-qədəm **davasın qılanlar** və ey təriqi-vəfadə lafi-istişamət urub şərəfi-imtiyazə **tabe olanlar**...” (10.25)

2.“... müqəddəs kitabların ən böyük sirri onların dilinin təsir gücündədir. Məsələn, Quranın tərcüməsində onun məzmununa vəqif olmaq olar, ancaq orijinaldakı təlqin, nüfuzedicilik, dərinlik görünmür. Bizim müqəddəs “Dədə Qorqud” kitabımız da, birinci növbədə, dilinin gözəlliyi ilə insanı heyran qoyur. Səsindən, sözündən başlamış cümlə təşkilinə qədər bu dil harmoniya nümunəsidir” (T.Hacıyev.(2. 5)

3. Sadəcə fonetik səviyyədə deyil, leksik, qrammatik səviyyədə də “Dədə Qorqud” dastanı mükəmməl sənət nümunəsidir. Onun bir səsini, sözünü belə dəyişdirmək dastanın dilinə, məzmununa və harmoniyasına ciddi xələl gətirir. Burada onu da qeyd edək ki, istinad etdiyimiz nəşrin “sadələşdirilmiş” variantı **uğursuz alınıb**. Belə əməliyyat haqsızlıqdır. Necə ki, Füzulini, Nəsimini, digər klassikləri, hətta M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə”sini sadələşdirmədən çap edir,

öyrənirik, “Dədə Qorqud”u da belə öyrənməliyik. Bircə misala nəzər salaq: “Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusı... Salur Qazan...” (2. 37); “Bir gün Tüklü quşun balası... Ulaş oğlu Salur Qazan...”(2. 188)

Əvvəlcə Tulu sözünü Tüklü kimi nə elmi, nə məntiqi, nə də faktiki cəhətdən tərcümə etmək düz deyil. Necə ki Günəş **tulu edir**-doğur, elə də Qazan Tulu edənin –**Toğanın yavrusudur**. Balası deyil, yavrusudur. **Yavru** nə zamandan dilimizə yabançı oldu? Ahəng də itir burada. **Bala** o şirinliyi vermir. Doğan-Toğan isə bir totem kimi Qazana çox yerdə bağlıdır.

4. Dastanın dili, poetikası özündən sonrakı ədəbiyyatımıza güclü təsir etmiş, bu müsbət təsir bu günə qədər davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Qurani. Səudiyyə Ərəbistanı. Əl-Mədinə Əl-Münəvvərə. 1305, 406 səh.
- 2.Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
- 3.Məmməd Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012, 480 səh.
4. Kamran Əliyev. Dədə Qorqud. (Əsərləri 10 cilddə, VII cild). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 384 səh.
5. Şükürlü Əlisa “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” Bakı “Maarif” 1993. 336 səh.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Biblioqrafiya. Bakı, 2015, 591 səh. Tərtibçilər. Mədinə Vəliyeva, Mətanət İbrahimova, Gülbahar Misirova.
7. Qismət Cəfərov. Ümumi dilçilik. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2020, 168 səh.
8. 525-ci qəzet 2017.- 22 iyul.- S.18-19.
9. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005. 333 səh.
10. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. VI cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005. 384 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: Rəhman Quliyev F.ü.f.d.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**